

کارکرد مناسکی ماه رمضان در بازتولید سرمایه اجتماعی

حجت الاسلام والمسلمین محمدحسین افشاری*

آمد رمضان و عید با ماست	قفل آمد و آن کلید با ماست
بربست دهان و دیده بگشاد	وان نور که دیده دید، با ماست
آمد رمضان به خدمتِ دل	وان گش که دل آفرید با ماست
در روزه اگر پدید شد رنج	گنج دل ناپدید با ماست ^۱

اشاره

امروزه در کنار سرمایه‌های انسانی، مالی و اقتصادی، سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی^۲ پای به میدان مباحثات اندیشمندان نهاده است. سرمایه اجتماعی از انواع سرمایه‌های بشری است که دستیابی به اهداف فردی و جمعی را تسهیل می‌کند و افزایش دهنده ضریب موفقیت است.^۳ سرمایه اجتماعی از سرمایه‌های کلیدی در هر جامعه است که نقش بسزایی در کارآمدی حکومت و تأمین رفاه پایدار دارد. سرمایه اجتماعی دارای ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است و هر یک از آنان دارای شاخص‌های مختلفی است.^۴

هرچند سرمایه اجتماعی بحثی نوظهور است که از دهه ۱۹۷۰ در ادبیات توسعه در کنار سایر سرمایه‌های اقتصادی، فیزیکی و انسانی مطرح شده است؛ اما مفهوم آن به روابط و پیوندهای بین انسان‌ها مربوط می‌شود و موجب همکاری متقابل بین احاد جامعه و استحکام

* دانشجوی دکتری رشته مدیریت.

۱. مولانا، دیوان شمس، غزلیات، غزل شماره ۲۷۰.

۲. social capital.

۳. محمدخضری، «دولت و سرمایه اجتماعی»، ص ۳۳.

۴. امیررضا صالحی امیری و اسماعیل کاوسی، سرمایه اجتماعی، ص ۱۳-۲۹.

پایه‌های اجتماع می‌گردد که در آموزه‌های دینی به‌ویژه دین اسلام به‌وفور یافت می‌شود.^۱ از نظر فوکویاما، سرمایه اجتماعی حاصل ارزش‌ها و هنجارهایی است که همکاری‌های متقابل و مشارکت اجتماعی داوطلبانه را ترغیب می‌کنند.^۲ هنجارهایی که تولید سرمایه اجتماعی می‌کند، باید شامل سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهد و ارتباطات دوجانبه باشد.^۳ سرمایه اجتماعی حاصل اعتماد، مشارکت و همکاری‌های داوطلبانه است.^۴ در اندیشه امام خمینی علیه السلام بر اهمیت سرمایه اجتماعی، حفظ، تقویت و به‌کارگیری آن در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی به‌ویژه احیای هویت اسلامی، استقلال، عدالت و آزادی تأکید شده است.^۵

پایه‌های اصلی سرمایه اجتماعی ممکن است بر اثر استفاده نابجا یا تحول روان‌شناختی و جامعه‌شناختی رو به زوال نهد و زمینه‌های نابودی و محوشدن آن فراهم گردد یا سرمایه‌های اجتماعی منفی در جامعه شکل گیرد که در هر حالت سبب سقوط نظام سیاسی و اجتماعی موجود می‌گردد. تضعیف یا تخریب نظام ارزشی و هنجاری، اعتماد اجتماعی، مشارکت سیاسی و اجتماعی و شبکه روابط اجتماعی از عوامل فرسایش سرمایه اجتماعی هستند.^۶ به طور کلی سرمایه اجتماعی را می‌توان در سه بعد کلیدی دسته‌بندی کرد:

۱. اعتماد اجتماعی (اعتماد میان افراد و نهادها)؛
۲. شبکه‌های اجتماعی (ارتباطات رسمی و غیررسمی میان افراد و گروه‌ها)؛
۳. هنجارها و ارزش‌های مشترک (که رفتارهای جمعی را جهت‌دهی می‌کنند).

ظرفیت‌های شعایر دینی در افزایش سرمایه اجتماعی

یکی از مواردی که در ایران اسلامی توانسته است به افزایش سرمایه اجتماعی بیفزاید، شعایر و مناسک دینی است. شعایر دینی به‌خودی‌خود می‌تواند تأثیرات زیر را بر سرمایه اجتماعی داشته باشد که می‌توان آن را به‌مثابه یک مورد خاص به‌تفصیل مورد گفتگو و بحث قرار داد. از جمله

۱. محمد علینی، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، ص ۱۹.

۲. فرانسیس فوکویاما، سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ص ۲۶.

۳. همو، پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، ص ۱۱.

۴. David Robinson, p ۲.

۵. سیدروح‌الله موسوی خمینی، آداب الصلاة، ص ۲۳۶.

۶. یوسف فتحی، سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی علیه السلام، ص ۲۲۵.

این تأثیرات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. **تقویت وحدت و همبستگی:** مناسک دینی معمولاً به‌مثابهٔ زمان‌هایی برای جمع‌شدن جامعه عمل می‌کنند. این تجمعات چه در عبادات گروهی مانند نماز جمعه یا مراسم مذهبی خاص، نوعی حس مشترک و اتحاد را بین اعضای جامعه ایجاد می‌کند. این همبستگی می‌تواند به تقویت روابط اجتماعی و ایجاد شبکه‌ای قوی کمک کند.
۲. **ارتقای اعتماد:** شعایر و مناسک دینی می‌توانند موجب افزایش اعتماد بین افراد شوند. هنگامی که افراد در مناسک دینی شرکت می‌کنند، احساس وابستگی و تعهد متقابل افزایش می‌یابد. این اعتماد می‌تواند به ایجاد روابط قوی‌تر و تعاملات مثبت‌تر منجر شود.
۳. **حمایت اجتماعی:** مناسک دینی معمولاً زمینه‌ای برای ایجاد شبکه‌های حمایتی فراهم می‌کنند. در طول این مراسم، افراد فرصت آشناسدن با یکدیگر دارند و در صورت نیاز به یکدیگر کمک می‌کنند. این شبکه‌های حمایتی می‌توانند در مسائل مختلف از جمله مشکلات اجتماعی یا اقتصادی به اعضای جامعه کمک کنند.
۴. **انتقال ارزش‌ها:** شعایر و مناسک دینی به‌مثابهٔ ابزاری برای انتقال ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی عمل می‌کنند. این ارزش‌ها و هنجارها می‌توانند شامل رفتارهای اخلاقی، همکاری و رعایت حقوق دیگران باشند که در نهایت به تقویت سرمایه اجتماعی منجر می‌شوند.
۵. **افزایش مشارکت اجتماعی:** شرکت در مناسک دینی می‌تواند شیوهٔ مشارکت افراد در دیگر مسائل اجتماعی را افزایش دهد. افراد فعال در مناسک مذهبی بهتر می‌توانند به فعالیت‌های اجتماعی و کمک‌رسانی‌های دیگر در جامعه بپردازند. این مشارکت می‌تواند به بهبود وضعیت اجتماعی و اعتماد متقابل در جامعه منجر شود.

ماه رمضان بستری برای افزایش سرمایه اجتماعی

در بستر فرهنگی - دینی ایران (بر اساس آموزه‌های دینی)، ماه رمضان جایگاهی ممتاز در بازتولید و تقویت سرمایه اجتماعی دارد. اعمال عبادی این ماه همچون روزه‌داری، نماز جماعت، افطاری‌های جمعی، شب‌های قدر و انفاق به نیازمندان، کارکردهایی فراتر از بعد فردی دارد و در سطوح خانواده، محله و جامعهٔ کلان موجب افزایش پیوندها و اعتماد اجتماعی می‌شوند.^۱ این اعمال دینی افزون بر ارتقای معنویت فردی، به ایجاد حس تعلق جمعی و بازتولید

۱. محمدتقی پیربابایی و دیگران، «دین و سرمایه اجتماعی: واکاوی ظرفیت‌های اجتماعی جامعه اسلامی ایران»، ص ۱۰۷-۱۲۸.

هویت اسلامی - ایرانی کمک می‌کنند.

اهمیت توجه به این مسئله در پرتو تحولات اخیر دوچندان شده است. جنگ دوازده‌روزه میان ایران و رژیم غاصب صهیونیستی در سال ۱۴۰۴ شمسی نه تنها یک رخداد نظامی، بلکه نقطه عطفی در شکل‌گیری همبستگی ملی در ایران بود. در این مقطع، اقشار مختلف اجتماعی با وجود اختلاف‌های سیاسی و اقتصادی، نوعی اتحاد ملی بی‌سابقه را تجربه کردند. چنین همبستگی‌ای خود نشانه‌ای از ظرفیت نهفته سرمایه اجتماعی جامعه ایرانی در مواجهه با تهدیدات بیرونی بود. اما پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان این اتحاد را از سطح واکنشی کوتاه‌مدت به انسجامی پایدار و نهادمند ارتقا داد؟

ماه رمضان می‌تواند یکی از پاسخ‌های راهبردی به این پرسش باشد. این ماه، فرصتی است برای بازآفرینی تجربه‌های مشترک اجتماعی از طریق آیین‌های جمعی تکرارشونده؛ از جمله افطاری‌های عمومی، مراسم شب‌های قدر، جلسات قرآن و طرح‌های خیریه. این رخدادها، سالانه سبب ایجاد شبکه‌های اجتماعی گسترده‌ای می‌شوند که اعتماد، همکاری و همدلی را تقویت می‌کنند. بدین ترتیب رمضان را می‌توان نه تنها آیینی فردی، بلکه پروژه‌ای اجتماعی دانست که به افزایش سرمایه اجتماعی در سه بعد اصلی اعتماد، شبکه‌سازی و هنجارسازی منجر می‌شود.

هر شام ز ماه رمضان صبح امیدی است هر روز ازین ماه مبارک شب عیدی است^۱

کارکردهای دینی و اجتماعی رمضان

ماه رمضان در سنت اسلامی نه تنها فرصتی برای خودسازی فردی، بلکه بستری برای تعاملات اجتماعی گسترده است. روزه‌داری، برگزاری نماز جماعت، مراسم شب‌های قدر، افطاری‌های جمعی و طرح‌های گسترده خیریه از جمله آیین‌هایی هستند که به شکل‌گیری و تقویت پیوندهای اجتماعی کمک می‌کنند.

در جوامع اسلامی به‌ویژه کشور ایران، رمضان همواره کارکردی دوگانه داشته است:

(الف) کارکرد معنوی - فردی: بازسازی معنویت، افزایش تقوا و اصلاح سبک زندگی فردی؛

(ب) کارکرد اجتماعی - جمعی: ایجاد فرصت برای همکاری، انفاق، همدلی و تقویت

شبکه‌های اجتماعی.

۱. صائب تبریزی، دیوان اشعار، غزلیات، غزل شماره ۲۱۶۷.

بررسی‌های مردم‌شناختی نشان می‌دهد آیین‌های رمضان در ایران همواره نوعی «حافظه فرهنگی» را بازتولید می‌کنند که حول ارزش‌هایی همچون مهمان‌نوازی، انفاق و تعاون شکل گرفته است. این حافظه فرهنگی، کارکردی هنجارساز دارد و به انسجام خانواده‌ها و محله‌ها منجر می‌شود.

پیوند ماه رمضان و سرمایه اجتماعی در ایران

اعتماد اجتماعی از رهگذر همکاری در طرح‌های خیریه و افطاری‌های عمومی تقویت می‌شود؛ شبکه‌های اجتماعی از طریق مشارکت در مساجد، هیئت‌ها و محافل قرآنی گسترش می‌یابند و هنجارها و ارزش‌های مشترک حول همدلی، عدالت‌خواهی و تعاون بازآفرینی می‌شوند. این فرایندها به‌ویژه در مقاطع حساس تاریخی - سیاسی مانند دوره پس از جنگ دوازده‌روزه، اهمیتی مضاعف می‌یابند؛ چراکه جامعه برای حفظ اتحاد ملی نیازمند منابع اجتماعی و فرهنگی تازه است و رمضان بستر طبیعی و تکرارشونده‌ای برای این بازتولید فراهم می‌آورد. بر همین اساس در ادامه به کارکردهای مناسکی ماه رمضان در تقویت اعتماد اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی و هنجارها و ارزش‌های مشترک خواهیم پرداخت.

الف) کارکردهای عبادی رمضان در تقویت اعتماد اجتماعی در ایران

اعتماد اجتماعی یکی از ارکان اصلی سرمایه اجتماعی است که بدون آن همکاری جمعی و همبستگی اجتماعی به‌سختی شکل می‌گیرد. اعتماد اجتماعی در ایران معاصر به دلیل شرایط اقتصادی، سیاسی و رسانه‌ای با فرسایش‌هایی روبرو شده است. در چنین بستری، آیین‌های عبادی رمضان می‌توانند به مثابه منابع بازسازنده اعتماد اجتماعی عمل کنند.

۱. افطاری‌های عمومی و خانوادگی

بی‌شک افطاری‌دادن هرگز جای روزه واجب را نمی‌گیرد؛ اما در روایات به افطاری‌دادن سفارش اکیدی شده است. امام کاظم علیه السلام می‌فرماید: «فِطْرُكَ أَخَاكَ الصَّائِمَ أَفْضَلُ مِنْ صِيَامِكَ»^۱ افطاری‌دادن به برادر روزه‌دار از روزه‌ات بافضیلت‌تر است». امام صادق علیه السلام نیز می‌فرماید: «مَنْ فَطَّرَ مُؤْمِنًا كَانَ كَقَارَةِ لَذْنِيهِ إِلَى قَابِلٍ وَمَنْ فَطَّرَ اثْنَيْنِ كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يُدْخِلَهُ الْجَنَّةَ»^۲ کسی که مؤمنی را افطاری دهد، کفاره یک سال گناه او شمرده

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۲۹.

۲. همان، ص ۱۴۱.

می‌شود و کسی که دو مؤمن را افطاری دهد، بر خداوند است که او را وارد بهشت سازد». سنت برپایی سفره‌های افطار در ایران یکی از جلوه‌های مهم اجتماعی ماه رمضان است که نه تنها در سطح خانواده بلکه در محله‌ها، مساجد و حتی خیابان‌ها نمود پیدا می‌کند. این آیین، بستری طبیعی برای تعامل مستقیم میان افراد با پیشینه‌ها و طبقات اجتماعی گوناگون فراهم می‌آورد و از این رهگذر، نقش مهمی در تقویت سرمایه اجتماعی ایفا می‌کند. از منظر کارکرد اجتماعی، نشستن افراد در کنار یکدیگر و مشارکت در آیین افطار، زمینه ایجاد ارتباطات صمیمانه و اعتماد متقابل را به وجود می‌آورد.

نمونه‌های عینی این سنت در ایران، همچون اجرای طرح «سفره‌های کریمانه» در شهرهای کوچک و بزرگ ایران، گواهی روشن بر این کارکرد اجتماعی است. در این مراسم، هزاران نفر از شهروندان در فضایی مشترک حضور می‌یابند و همین حضور جمعی، نمادی از همبستگی اجتماعی و بازتولید ارزش‌های مشترک دینی و فرهنگی به شمار می‌آید.

۲. نماز جماعت و آیین‌های عبادی جمعی

یکی از جلوه‌های بارز مناسک ماه رمضان، رونق چشمگیر نماز جماعت^۱ در مساجد، حسینیه‌ها و دیگر اماکن مذهبی است. در این ایام، شمار شرکت‌کنندگان در نماز جماعت به طرز چشمگیری افزایش می‌یابد و فضاها و فضاهای مذهبی به کانون‌های تعامل اجتماعی بدل می‌شوند. این حضور جمعی، فراتر از یک عمل عبادی فردی، به تجربه‌ای اجتماعی و اعتمادآفرین منتهی می‌گردد.

نماز جماعت از منظر سرمایه اجتماعی، بستری برای شکل‌گیری و تقویت اعتماد نهادی و اعتماد میان‌فردی فراهم می‌آورد. اعتماد نهادی در رابطه میان نمازگزاران و امام جماعت بازتاب می‌یابد؛ چراکه لازمه اقتدا به امام، پذیرش مرجعیت دینی و اخلاقی اوست. با این وجود، اعتماد میان‌فردی نیز در پیوند میان نمازگزاران شکل می‌گیرد؛ چراکه حضور جمعی و هم‌زمان در یک آیین عبادی، احساس تعلق و همبستگی را تقویت می‌کند. این درهم‌تنیدگی سطوح مختلف اعتماد، سرمایه اجتماعی را بازتولید می‌کند و انسجام جمعی را ارتقا می‌دهد.

نمونه‌ای برجسته از این تجربه در مراسم شب‌های قدر مشاهده می‌شود. در این شب‌ها،

۱. نماز جماعت از اموری است که فراوان بر آن تأکید شده است و خواندن به‌ویژه نمازهای یومیه به صورت از مستحبات مورد تأکید است و به قدری در فضل آن و در مذمت ترک‌کننده آن تأکید شده است که نزدیک است آن را به ملحق کند (سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی، العروة الوثقی، ج ۲، ص ۲۴۱).

هزاران نفر در مساجد و اماکن مذهبی گردهم می‌آیند و با اعتماد به یکدیگر و به نهادهای دینی، تجربه‌ای مشترک از ارتباط با خدا و معنویت را خلق می‌کنند. این اجتماع عظیم، نمادی از اوج اعتماد جمعی در ماه رمضان است و فراتر از اختلاف‌های اجتماعی، زمینه‌ساز همبستگی و ارزش‌های مشترک می‌گردد.

۳. طرح‌های خیریه و کمک به نیازمندان

ماه رمضان در ایران همواره فراتر از یک مناسک عبادی، به عرصه‌ای برای گسترش همبستگی اجتماعی و تقویت سرمایه‌های اجتماعی تبدیل شده است. در این ماه، اجرای طرح‌های خیریه همچون تهیه بسته‌های معیشتی، کمک‌های نقدی و توزیع پوشاک برای خانواده‌های محروم، جلوه‌ای عینی از تعاون و مشارکت اجتماعی را به نمایش می‌گذارد.

چنین اقداماتی افزون بر تأمین نیازهای اولیه، کارکردی مهم در ایجاد و تقویت اعتماد اجتماعی دارند. زمانی که خانواده‌ها از حمایت‌های مادی و معنوی برخوردار می‌شوند، احساس امنیت و تعلق آنان به جامعه افزایش می‌یابد و اعتمادشان به شبکه‌های اجتماعی محلی و نهادهای دینی تحکیم می‌گردد. این فرایند به بازتولید چرخه اعتماد و تقویت سرمایه اجتماعی منجر می‌شود؛ مفهومی که در ادبیات جامعه‌شناسی بدان توجه شده است.

نمونه‌ای روشن از این روند را می‌توان در طرح «رزمایش مواسات» مشاهده کرد؛ طرحی که پس از شیوع کرونا آغاز شد و در ایام ماه رمضان ابعاد گسترده‌تری پیدا کرد. این تجربه نشان داد که مناسک و اعمال جمعی رمضان می‌تواند به نماد همکاری و اعتماد متقابل میان مردم و نهادهای دینی - حاکمیتی تبدیل شود.

ب) کارکردهای عبادی رمضان در گسترش شبکه‌های اجتماعی در ایران

شبکه‌های اجتماعی^۱ یکی از مؤلفه‌های کلیدی سرمایه اجتماعی هستند که به افراد امکان می‌دهند منابع، اطلاعات و حمایت‌های اجتماعی را مبادله کنند. از دیدگاه نظری، شبکه‌ها با پیوندهای قوی (strong ties) و ضعیف (weak ties) می‌توانند همبستگی و دسترسی به فرصت‌ها را افزایش دهند. در کشور ایران اسلامی، اعمال و مناسک ماه رمضان فرصت‌های گسترده‌ای برای ایجاد، تقویت و گسترش این شبکه‌ها فراهم آورده است.

۱. social networks.

۱. مساجد و حسینیه‌ها زمینه‌ساز گسترش شبکه‌های اجتماعی

در ایام رمضان، حضور مردم در مساجد و حسینیه‌ها افزایش چشمگیر می‌یابد. آیین‌های جمعی چون نماز جماعت، جلسات تفسیر قرآن، مراسم احیا و افطاری‌های عمومی سبب تبدیل شدن این مکان‌ها به محور ارتباطات اجتماعی می‌شوند. این امر نه تنها شبکه‌های محلی را تقویت می‌کند و روابط همسایگی را عمق می‌بخشد، بلکه زمینه‌ساز ارتباط میان گروه‌های اجتماعی متنوع، از اقشار مذهبی و سنتی تا نسل‌های جوان‌تر و فعالان فرهنگی می‌شود. نمونه بارز این فرایند را می‌توان در مجالس کانونی بزرگ همچون مراسمی که در حرم امام رضا (علیه السلام) و حرم‌های امامزادگان برگزار می‌شود، مشاهده کرد. در شب‌های ماه رمضان، این اماکن نه تنها محل عبادت و معنویت هستند، بلکه بستری برای شبکه‌سازی اجتماعی نیز فراهم می‌کنند. گروه‌های مختلف مردم اعم از زائران، دانشجویان، روحانیان و خانواده‌ها، در فضای مشترک حضور می‌یابند و روابط اجتماعی تازه‌ای شکل می‌گیرد. ماه رمضان از رهگذر فعال‌سازی مساجد و حسینیه‌ها نه تنها به ارتقای دینداری فردی، بلکه به بازتولید و گسترش شبکه‌های اجتماعی در سطح جامعه اسلامی می‌انجامد؛ شبکه‌هایی که سرمایه اجتماعی را غنی‌تر می‌سازند و به پایداری انسجام اجتماعی کمک می‌کنند. همچنین الگوسازی این امور در فضای رسانه و غیررسانه، زمینه‌ساز گسترش شبکه‌های اجتماعی می‌شود.

۲. آیین‌های افطاری جمعی و پیوندهای بین گروهی

یکی از آیین‌های برجسته ماه رمضان، برپایی سفره‌های افطاری جمعی است که فراتر از محیط خانواده، در محلات، دانشگاه‌ها، ادارات و حتی فضاهای عمومی برپا می‌شود. این آیین، کارکردی اجتماعی دارد و بستر مناسبی برای تقویت سرمایه اجتماعی و پیوندهای بین گروهی فراهم می‌آورد. این فعالیت‌ها، می‌توانند نقشی حیاتی در گسترش شبکه‌های اجتماعی را در جوامعی که پیوندهای ضعیف میان افراد و گروه‌هایی که در شرایط عادی کمتر با هم ارتباط دارند، ایفا کنند. افطاری‌های عمومی چنین پیوندهایی را به وجود می‌آورند؛ زیرا افرادی با پیشینه‌های متفاوت از جمله همسایگان، همکاران، دانشجویان یا حتی غریبه‌ها در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و تجربه‌ای مشترک از همدلی و همبستگی را رقم می‌زنند.

این تعاملات، سرمایه اجتماعی «برابری‌ساز» را تقویت می‌کند و زمینه دسترسی به منابع جدید و همکاری‌های آینده را فراهم می‌آورد. افزون بر این حضور گروه‌های متنوع در چنین آیین‌هایی، اعتماد اجتماعی و حس تعلق جمعی را افزایش می‌دهد.

۳. مراسم شب‌های قدر و شبکه‌های معنوی

شب‌های قدر اوج مناسک ماه رمضان است که نقشی محوری در تقویت سرمایه اجتماعی و گسترش شبکه‌های معنوی ایفا می‌کند. حضور میلیونی مردم در مساجد، حسینیه‌ها و اماکن مقدس، فضایی مشترک برای ارتباطات گسترده فراهم می‌آورد و تجربه‌ای عمیق از همبستگی دینی و فرهنگی ایجاد می‌کند. این تجمعات بزرگ نه تنها انسجام محلی و ملی را تقویت می‌کنند، بلکه ظرفیت‌های جدیدی برای ارتباطات فراملی نیز به همراه دارند.

از منظر کارکرد اجتماعی، شب‌های قدر به ایجاد شبکه‌های معنوی فراتر از مرزهای جغرافیایی کمک می‌کنند. با بهره‌گیری از رسانه‌های جمعی و فضای مجازی، مسلمانان ایران تجربه معنوی خود را با دیگر جوامع اسلامی به اشتراک می‌گذارند و بدین ترتیب نوعی همگرایی فرهنگی و دینی شکل می‌گیرد. این فرایند نشان می‌دهد که مراسم عبادی می‌توانند افزون بر تقویت روابط چهره‌به‌چهره، شبکه‌های مجازی و رسانه‌ای را نیز در خدمت انسجام اجتماعی و فرهنگی قرار دهند.

نمونه بارز این پدیده، پخش زنده مراسم شب‌های قدر از حرم‌های مطهر امام رضا (ع) یا حضرت معصومه (ع) است که نه تنها شهروندان ایرانی، بلکه مسلمانان دیگر کشورها را نیز در تجربه مشترک معنوی پیوند می‌دهد. بدین سان شب‌های قدر از سطح آیین فردی فراتر می‌رود و به کانونی برای تولید و بازتولید شبکه‌های معنوی و فرهنگی در جهان اسلام تبدیل می‌شوند.

ج) کارکردهای عبادی رمضان در تقویت هنجارها و ارزش‌های مشترک

ماه رمضان افزون بر بعد فردی و خانوادگی، نقش برجسته‌ای در شکل‌دهی و تقویت هنجارها و ارزش‌های مشترک اجتماعی دارد. این بعد که یکی از ابعاد کلیدی سرمایه اجتماعی است، به انسجام اجتماعی، هویت جمعی و پذیرش قواعد مشترک جامعه مربوط می‌شود. بررسی کارکردهای ماه رمضان در این حوزه نشان می‌دهد که این ماه مبارک با مجموعه‌ای از مناسک، رفتارها و فعالیت‌های جمعی، بستری طبیعی برای تثبیت هنجارها و ارزش‌های اجتماعی فراهم می‌آورد.

ز پادشاه و گدا، فارغم بِحَمْدِ اللَّهِ	گدایِ خاکِ درِ دوست، پادشاه من است
عَرَضَ زِ مَسْجِدٍ و میخانه‌ام، وصالِ شماس	جُز این خیال ندارم، خُدا، گُواه من است ^۱

۱. حافظ، غزلیات، غزل شماره ۵۳.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. پیربابایی، محمدتقی و دیگران، «دین و سرمایه اجتماعی: واکاوی ظرفیت‌های اجتماعی جامعه اسلامی ایران»، فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران اسلامی، دوره ۶، ش ۱، ۱۳۹۵ ش.
۲. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت علیه السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۴ ق.
۳. خضری، محمد، «دولت و سرمایه اجتماعی»، مطالعات راهبردی، س ۹، ش ۳۱، ۱۳۸۵ ش.
۴. صالحی امیری، امیررضا و اسماعیل کاوسی، سرمایه اجتماعی، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۸۷ ش.
۵. طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم، العروة الوثقی، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۳۷۰ ش.
۶. علینی، محمد، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۱ ش.
۷. فتحی، یوسف، سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی رحمه الله، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲ ش.
۸. فوکویاما، فرانسیس، پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، ترجمه: غلامعباس توسلی، تهران: جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹ ش.
۹. فوکویاما، فرانسیس، سرمایه اجتماعی و حفظ آن، مترجم: غلامعباس توسلی، تهران: انتشارات جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹ ش.
۱۰. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: مؤسسة الوفاء و داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۱. موسوی خمینی، سیدروح‌الله، آداب الصلاة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، ۱۳۸۴ ش.

1. Bourdieu, P. The forms of capital. In Richardson, J. (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. Greenwood, ۱۹۸۶
2. Coleman, J. S. Social capital in the creation of human capital. American Journal of Sociology, ۱۹۸۸.
3. Putnam, R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, ۲۰۰۰.
4. Robinson, David 'Social Capital, Participation and Consultation', Presentation to World Bank Study Group, Massey University, Auckland, New Zealand Social and Civic Policy Institute, ۲۰۰۰ .